Г.В. Козаченко, д-р екон. наук, проф.,
Г.А. Макухін, канд. екон. наук, доц.,
Ю.С. Погорелов, канд. екон. наук, доц.

ТРАНСАКЦІЙНІ ВИТРАТИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕКОНОМІЦІ

Розкриті особливості трансформування системи інститутів, що призначені для закріплювання норм, правил та мінімізації ступеня непевності у поведінці економічних агентів. Показано, що інституційні перетворення в Україні, що спрямовані на зміну колишньої системи, зводяться до двох взаємопов'язаних процесів: специфікації прав власності, насамперед, шляхом передачі їх з рук держави до рук приватних агентів, і переходу від планового регулювання до ринкового, що передбачає зміну ролі держави в економіці.

The transforming the system of institutes specific features that are used to fix norms, rules and minimization of measure of economic agents uncertainty are considered. It is shown that institutional transformations in the Ukraine, that are oriented to change existed system, contain two linked processes. They are the specification of property rights with their transition from the state to private agents and transition from planning regulation to market one with the change of state functions in the economical system.

Трансакційні витрати можна розглядати як показник економічного прогресу суспільства та переходу його на більш високі рівні розвитку, як тенденцію до утворення постіндустріальних структур і переходу до інформаційної цивілізації, що дозволяє з мінімальними витратами постачати товар споживачу й максимально задовольняти зростаючий попит у суспільстві. Інакше кажучи, обміни можуть широко й успішно відбуватися лише на тлі певної системи правил поведінки суб'єктів в економічному житті чи соціальних інститутів. Задачею цих інститутів є, з одного боку, стримування людей від небажаної поведінки, а з іншого – заохочення їх діяти корисно для всього суспільства.

В Україні дотепер трансакційні витрати дуже мало вивчені, хоча у нечисленних вітчизняних наукових працях з цього питання переконливо показано, що ці витрати є ключовими в діяльності будь-якого підприємства. Увага, яка приділяється в українській економіці трансакціям, є недостатньою, і цей факт можна вважати однією з причин неконкурентоспроможності країни, успадкованої від радянської системи. Українських дослідників, які системно б вивчали проблему трансакційних витрат, мало (С.І. Архієреєв, І.П. Булєєв, Н.Є. Брюховецька, О.В. Шепеленко).

Слабкий розвиток трансакційного сектора, неадекватний розвиток сектора виробництва споживчих товарів і послуг, кваліфікація менеджерів приватних підприємств і державних економічних органів, що не відповідають ринковій системі, призвели до низької ефективності української економіки і, як наслідок, – до низького рівня добробуту населення. Радикальні структурні зміни на цих ділянках є необхідною передумовою для реконструкції всієї української економіки та її інтеграції у світовий ринок. Однак саме сьогодні, у процесі реформування української економіки, розвиток трансакцій повинен зайняти належне місце.

Зі зміни інститутів починається еволюційна динаміка будь-якої соціально-економічної системи. Для перехідного періоду характерна інституційна нерівновага, під якою Д. Норт розумів "ситуацію, у якій при певному співвідношенні сил та гравців і даному наборі контрактних відносин, що утворюють обмін, жоден з гравців не вважає вигідним для себе витрачати ресурси на реструктуризацію [4, с. 87]. В перехідному періоді спостерігається також невідповідність та несумісність формальних і неформальних інститутів.

В Україні, як і в будь-якій країні у перехідний період, відбувається відмирання старих і становлення нових елементів і зв'язків, що, як правило, супроводжуються збільшенням моментів невизначеності, "розмитості" системи економічних і соціальних координат. У цей період трансформується і система інститутів, покликаних закріплювати норми, правила та мінімізувати ступінь непевності економічних агентів. Якщо до цього додати світоглядну кризу, що охопила суспільство, то можна сказати, що зростання трансакційних витрат у перехідний період є неминучою реакцією економічного середовища на всі нестійкі процеси у суспільстві.

І формальні, і неформальні інститути, що дісталися Україні у спадщину від адміністративної економічної системи, не відповідають змісту ринкових відносин. Частина формальних інститутів пройшла трансформацію і певною мірою відповідає умовам перехідного періоду, а деякі з них – і умовам ринкової економіки. Недоліки формальних інститутів відомі: вони досить широко обговорюються в сучасній літературі.

Найбільш складною є ситуація з неформальними інститутами. Як зауважив І.С. Коропецький, незважаючи на те, що неформальні інститути є більш важливими в суспільному житті, ніж формальні, про них говориться небагато [2]. За часів панування радянської системи було сформовано неформальні інститути, які не сприяють успішному економічному життю. Їх зміни відбуваються дуже повільно, що пояснюється поступовим сприйняттям окремими людьми уявлення про обставини життя та повільну зміну їх світогляду, а також особливостями перехідної економіки в Україні. Трансформація неформальних інститутів відбувається повільно через їх характер, що не тільки затримує інституційні перетворення в Україні в цілому, але й гальмує дію трансформованих формальних інститутів. Д. Норт писав, що несумісність формальних правил та неформальних обмежень породжує тертя, що можуть бути послаблені шляхом перебудови всіх обмежень в обох напрямках, а отже, може бути досягнута рівновага [3, с. 73].

Незадовільний стан неформальних інститутів в Україні сьогодні значною мірою зумовлений відсутністю висококваліфікованих спеціалістів-менеджерів, які були б спроможні забезпечити відносно нормальне функціонування економіки та необхідну мотивацію економічної діяльності на початок переходу до ринкових відносин. На жаль, для українських неформальних інститутів характерне швидке та масштабне зростання егоїстичних інтересів і корупції у структурах влади, становлення та бурхливий розвиток тіньової економіки, де, за оцінками вчених, створюється в наш час навіть більший обсяг валового внутрішнього продукту, ніж в офіційній економіці [1,с.132]. Але держава може сприяти зміні неформальних інститутів шляхом проведення відповідних економічних реформ. Проте, економічні реформи, що проводилися, носили декларативний характер, не мали відповідного обгрунтування та здійснювалися економічними дилетантами,

людьми, які були мало знайомі навіть з основами ринкової економіки та механізмами її регулювання [8, с. 21].

Особливістю трансформації інститутів в Україні є те, що вона здійснюється в перехідний період, головною рисою якого є відмирання старої командної системи та народження й утворення елементів нової ринкової. Для цього процесу характерні поступовість, неможливість швидкої заміни існуючих форм на нові, і тим більше – неприпустимість підходу, за яким треба спочатку зруйнувати все старе, а потім створити нове. Інакше кажучи, в умовах перехідного періоду досить довго зберігаються старі й одночасно зароджуються нові форми та відносини.

Надана Дж. Стигліцем негативна оцінка форм та методів перетворень, що відбуваються в Росії, цілком може бути використана і для українських інституційних перетворень: вузьке бачення (процесів реформ на основі ринкового фундаменталізму) залишає поза увагою роль таких виключно важливих складових частин сучасної ринкової економіки, як інституційні інфраструктури, у першу чергу правову та правоохоронну системи, банківські інститути, а також механізми, що використовуються державою для регулювання [7, с.151].

Інституційні перетворення в Україні, що спрямовані на зміну колишньої системи, зводяться до двох взаємопов'язаних процесів: специфікації прав власності, насамперед, шляхом передачі їх з рук держави до рук приватних агентів, і переходу від планового регулювання до ринкового, що передбачає зміну ролі держави в економіці.

Розвиток реального характеру трансакцій насамперед пов'язаний з появою різноманіття форм власності. Трансформація форм власності передбачала суттєву зміну статусу підприємств. По-перше, майже всі повноваження стосовно діяльності підприємств були передані саме підприємствам. До цього переліку повноважень належать у тому числі просування товару споживачам, визначення переліку товарів, які необхідно виробляти, пошук постачальників тощо. Суб'єкти господарювання почали виконувати функції, що раніше належали органам державного управління. І як виявилося, їх виконання потребувало певних витрат – трансакційних.

Незважаючи на переконливі кількісні показники, результати трансформації власності в Україні не можна вважати навіть задовільними. Незадовільність результатів трансформації власності в Україні зумовлена, перш за все, тим, що вона була розпочата за відсутності стратегії розвитку держави, програми структурної перебудови економіки. Запропонована ідея перетворити у власників все населення України за умов його економічної непідготовленості під гаслом соціальної справедливості була нереальною, необґрунтованою та недоцільною сама по собі, а іншого способу трансформації власності знайдено не було. Тому мету трансформації власності – створення ефективного власника – досягнуто не було, оскільки політичні інтереси виявилися більш вагомими, ніж економічні, національні та соціальні.

Чи мав місце процес наступного перерозподілу повноважень на користь найбільш ефективних власників? Дійсно, процес перерозподілу власності розпочався практично одразу після первісної специфікації повноважень: акції концентрувалися або в руках адміністрації підприємства, або в руках зовнішнього інвестора, тобто через два-три роки після первісної специфікації прав власності право володіння на більшості хоча б ледве працюючих підприємствах перейшли від трудового колективу до адміністрації

підприємства та менше – до зовнішнього інвестора. Зауважимо, що вони не гарантують і не гарантували підвищення ефективності виробництва та далеко не завжди здійснюють політику розвитку підприємства. Тому характерною особливістю української приватизації є отримання над приватизованими підприємствами контролю власника, що має свої специфічні інтереси, котрі відрізняються від інтересів інших власників та суб'єктів виробничих відносин. До того ж слід додати, що реально розподіл повноважень в акціонерних товариствах, створених шляхом приватизації державної власності, є ще більш складним. Тому для опису відносин власності, що склалися на таких підприємствах, частіше використовуються терміни "рекомбінована" або "переплетена власність" [6, с. 13-16]. При цьому рекомбінована власність розглядається як незбіг законодавчо закріплених та реальних прав власності, "розмитість" механізмів контролю та організаційних меж підприємства [5, с. 144].

Рівень трансакційних витрат значною мірою залежить від ролі держави в країні, від того, наскільки міцним є статус держави як суб'єкта економічних відношень. І ринок, і держава мають свої обмежувачі і можуть виявити свою неспроможність, а тому вони повинні взаємодіяти; причому характер цього партнерства розрізняється у різних країн в залежності від рівня їх політичного та економічного розвитку [7, с. 219-220]. Із середини 70-років минулого століття у провідних країнах спостерігалася тенденція до дерегулювання економіки, тобто до обмеження, згортання традиційних форм втручання держави до сфери безпосереднього виробництва товарів та послуг, до звуження економічної зони державної власності та поширення сфери приватного капіталу. Але вже на початку 80- років минулого століття – з приходом до влади у більшості розвинених країн консервативних сил – ця тенденція принципово ревізувалася, і навіть відбулася переоцінка домінуючих раніше уявлень про масштаб участі держави у підприємницькій діяльності та частці сукупного суспільного продукту.

Існують різні точки зору щодо зв'язку між зростанням ролі держави та зростанням трансакційних витрат. Відповідно до найбільш поширеної думки зростання значення інституційних трансакційних витрат зумовлено посиленням у XX ст. ролі держави в країнах із зрілою ринковою економікою порівняно з XIX ст., що в підсумку перетворило державу в суб'єкт економічних відносин. Держава далеко не завжди може забезпечити ефективний розподіл і використання суспільних ресурсів, що зумовлює збільшення трансакційних витрат, унаслідок чого значними недоліками держави як суб'єкта економічних відносин є:

недосконаліть політичного процесу, що виражається в лобізмі, логролінгу, бюрократії, пошуку політичної ренти;

обмеженість контролю над бюрократією з боку політичних партій і громадськості, у результаті чого чиновник у своїй діяльності на перший план висуває, як правило, свої власні, а не суспільні інтереси; стрімке зростання бюрократії створює нові проблеми в цій області;

нездатність держави передбачити й ефективно контролювати найближчі та віддалені наслідки прийнятих рішень.

В умовах ринкової економіки з розвитком суспільного поділу праці, концентрацією та централізацією виробництва й капіталу, відродженням у XX ст. дрібного та середнього бізнесу, а також посиленням економічної ролі держави трансакційні витрати мають явну

тенденцію до збільшення.

Але існує й інша точка зору: зі зростанням значущості та стабільності ролі держави зменшуються трансакційні витрати. Пояснити це можна тим, що правила гри на "економічному полі" чітко визначені, тобто права й обов'язки кожного агента зрозумілі для нього самого та його партнерів. За таких обставин проблеми співробітництва частіше за все вирішуються без посередників в особі судів, арбітражу, органів державної влади та ін., що і спричинює зменшення трансакційних витрат.

В Україні, особливо в 1991-1995 роках, держава значною мірою втратила свої регулюючі та контролюючі функції. Можна стверджувати, що поштовхом до цього стала помилкова на початковому етапі процесів перебудови орієнтація вчених і спеціалістів на теорію, відповідно до якої ринкова економіка здатна сама, без утручання держави, регулювати основні економічні пропорції та відносини. Показники економічного розвитку України за останні десять років свідчать про необхідність посилення дієздатності держави. У зв'язку з посиленням ролі держави в регулюванні економічних процесів головним мотивом подальшої трансформації власності повинно стати забезпечення реальних економічних і соціальних інтересів держави та суспільства на основі високої результативності й ефективності економіки, раціоналізації її структури, забезпечення конкуренції та розвитку особистої ініціативи в реальних умовах України. Це передбачає відмову від стихійності при подальшій трансформації власності.

Однією з особливостей формування високих трансакційних витрат у країнах з перехідною економікою є також те, що їм властива зовсім інша природа, ніж у країнах з розвинутою економікою. Якщо одна частина трансакційних витрат породжена протиріччям між високим ступенем спеціалізації підприємств і нерозвиненістю ринку, то інша частина має неекономічну природу. Високі трансакційні витрати в країнах з перехідною економікою – це витрати відсутності цивілізованих ринкових інститутів. Хоча ці країни відмовилися від централізованого планування, ринкові інститути в них поки що не створені. Формування цих інститутів, що заощаджують трансакційні витрати, повинне стати найважливішою частиною програми економічних реформ, а держава має взяти на себе головну роль у їх створенні.

Таким чином, перехід України до ринкової економіки суттєво змінює структуру економічних процесів, наслідком чого є в тому числі поява сектору трансакційних витрат. Його становлення здійснюється за умов перехідного періоду, особливості якого не тільки впливають на формування трансакційних витрат, але і на ті чинники, що формують умови здійснення трансакційних витрат. До таких чинників належать трансформація власності, зміна ролі держави в економіці, високий рівень монополізації української економіки та рівень специфікації прав власності й розвитку інформаційної системи. Вивчення трансакційних витрат повинно здійснюватися не тільки на макрорівні, але і на рівні підприємств.

Література:

1. Бородюк В. Тіньова економіка. В кн. "Економічне зростання на засадах справедливості. Український погляд / В. Бородюк, О. Турчинов. – Washington: The World Bank. Copyright, 1999. – 645 с.

2. Коропецкий И.С. Сектор трансакций в современной Украине / И.С. Коропецкий //Экономика Украины. – 1997. – № 7. – С. 43 – 51.
3. Норт Д. Институты и экономический рост: Историческое видение. Т 1. / Д. Норт. – М.: SIS, 1993. – 712 с.
4.Норт Д. Институциональные изменения: рамки анализа //Вопросы экономики /Д. Норт. – 1997. – № 3. – С. 6-17.
5. Олейник А. Институциональная экономика / А. Олейник //Вопросы экономики. – 1999. – №5. – С. 139-158.
6. Старк Д. Рекомбинированная собственность и рождение восточноевропейского социализма / Д. Старк // Вопросы экономики. – 1996. – №6. – С. 11-21.
7. Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции / Дж. Стиглиц. – М: Мысль, 2003. – 300 с.
8. Тимошенко Ю. Аналитическая оценка перестройки отношений собственности в Украине / Ю. Тимошенко // Экономика Украины. – 2003. – №8. – С. 20-26.